

พิธีแรกนาขวัญในกสิกรรมทวาชสูตร*

The 'Rak-Na-Khwan' Ceremony in Buddhism

พระปลัดณรงค์ศักดิ์ วิสุทธีเมธี (เจริญเกียรติ) และพระมหาดาวสยาม วชิรปัญโญ
Phraparad Narongsak Visutimete (Charoenkiat) and Phramaha Daosayam Wachirapanyo
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen Campus, Thailand
Corresponding Author, E-mail: charoenkiat2527@gmail.com

บทคัดย่อ

พิธีแรกนาขวัญในกสิกรรมทวาชสูตร: อันเดียสมัยก่อนพุทธกาลชาวอารยันเดิมที่มีอาชีพเลี้ยงสัตว์ กึ่งเร่ร่อน เริ่มลงหลักปักฐานโดยทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ มีพิธีกรรมต่างๆ เพื่อบวงสรวง บูชา อ่อนนวยเทพเจ้าเกี่ยวกับพืชพันธุ์ธัญญาหาร ดิน น้ำ ลม ไฟ ตลอดจนธรรมชาติอื่นๆ ในสมัยพุทธกาลวิถีชีวิตของชาวนาเกี่ยวข้องกับประเพณีวัฒนธรรมการทำนา อันเป็นหลักปฏิบัติที่เชื่อว่าจะก่อให้เกิดอาหาร สมบูรณ์ เกิดสวัสดิมงคลและความปลอดภัย มั่นคงแก่ชีวิต ทรัพย์สิน และสิ่งที่เกี่ยวข้อง เช่น พิธีบูชา เทพธิดา พิธีสู่ขวัญแม่โพสพ เป็นต้น

กสิกรรมทวาชสูตร ได้อธิบายถึงการทำนาของศากยวงศ์ในสมัยพุทธกาล มีพระนามเกี่ยวเนื่องด้วย ข้าว เช่น 1) พระเจ้าสุทโธทนะ 2) พระเจ้าโททโธทนะ และ 3) พระเจ้าอมิตโธทนะ โดยมีโครงสร้างของกสิกรรมทวาชสูตรสามารถจำแนกได้ 5 ส่วน ได้แก่ 1) ส่วนบุคคล ประกอบด้วย พระพุทธเจ้า กสิกรรมทวาชพราหมณ์ และพราหมณ์ 500 2) ส่วนสถานที่ ประกอบด้วย หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อว่า เอกนาพา และทักษิณา คีรีชนบท แคว้นมคธ 3) ส่วนหลักกรรม ประกอบด้วย ศรัทธา, ตบะ, ปัญญา, หิริ, โจ, สติ, การสำรวม, สัจจะ, โสรัจจะ และวิริยะ 4) ส่วนเกษตรกรรม ประกอบด้วย พืช, ฝน, แอกลไธ, งอนไธ, เชือก, ฝาดและ ปฏัก, การถอนหญ้า, เคียวเกี่ยวพืชผล, การปลดแอกลไธ และโค 5) ส่วนพิธีกรรม ประกอบด้วย พิธีแรกนาขวัญ, เครื่องอุปกรณ์ และผู้เข้าร่วมพิธี

คำสำคัญ: พิธีแรกนาขวัญ; กสิกรรมทวาชสูตร

Abstract

The 'Rak-Na-Khwan' ceremony in Buddhism: in India, before the Buddhist era, the Aryans originally were semi-nomadic herders who began to settle down by farming and raising animals with various rituals to make sacrifices, worship, pray to the gods about crops such as the god of earth, water, wind, fire, and other natures. In the Buddha's life, the way of life of the farmers was related to the traditions and culture of farming, which was the practice believed to produce complete food and bring good luck and security to life, property, and related things, such as the ceremony of worshipping the goddess, the ceremony to Kwan Mae Phosop, etc., which in the Pali language is called the ceremony about planting rice or 'Royal Vappmangala Ceremony'.

The 'Rak-Na-Khwan' ceremony in the Kasibhāradavāja Sutta: farming was one of the Sakya family's occupations during the Buddha's time. Most of the names were related to rice, such as (1) Suddhodana, (2) Totodana, and (3) Amittodana. The structure of the Kasibhāradavāja Sutta can be classified into five parts as follows: (1) individuals consist of Lord Buddha, Kasibhāradavāja Brahmins, and 500 Brahmins; (2) places include Brahmin villages named Eknāḷā and Dakkhiṇāgīrī rural in Magadha; (3) the Dhammas consist of Saddhā, Tapa, Hiri, Citta, Sati, Saṁvara, Soracca, and Viriya; (4) agriculture consists of crops, rain, yoke, plow, ropes, plows, and skewers, plucking grass, harvesting sickles, liberating plows and cattle; (5) the rituals consist of the 'Rak-Na-Khwan' ceremony, equipment, and attendees of the ceremony.

Keywords: Rak-Na-Khwan ceremony; Kasibhāradavāja Sutta

1. บทนำ

สังคมเกษตรของอินเดียในสมัยก่อนพุทธกาล ชาวอารยันมีบทบาทสำคัญโดยมีอำนาจเหนือดินแดนอินเดียที่อุดมสมบูรณ์ด้วยการขุดไถชนเผ่าดั้งเดิมที่อยู่บริเวณแม่น้ำสินธุซึ่งไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือ คราวีเดีย นถอยร่นไปทางตะวันตกของแม่น้ำคงคา บางพวกที่เหลื่อปะปนสาย

เลือดกับพวกอารยัน เรียกว่า พวกอินดู ส่วนพวกที่ถูกจับเป็นเชลย เรียกว่า ทัสสยุ หรือทาส การทำเกษตรกรรมจากเดิมของอารยันที่เลี้ยงสัตว์กึ่งเร่ร่อนเริ่มลงหลักปักฐานโดยทำการเพาะปลูก และเลี้ยงสัตว์ในที่ดินที่มีกรรมสิทธิ์ร่วมกันในหมู่ของตน จนกระทั่งแบ่งปันสิทธิครอบครองและสิทธิครอบครองตกทอดกับทายาท โดยผู้ทำเกษตรกรรม

ประกอบด้วยเจ้านายกับกรรมกรหรือผู้รับใช้ ผลประโยชน์ตกแก่เจ้านายเสียส่วนใหญ่ ฐานะทาง เศรษฐกิจจึงแตกต่างกันมาก และด้วยวิทยาการที่ ก้าวหน้า เศรษฐกิจขยายตัวออกไป มีช่างที่ค้าขาย จนเป็นอุตสาหกรรม (กัณฐชา วิญญูวิริยวงศ์, 2559, หน้า 79-94)

ในสมัยพุทธกาลวิถีชีวิตของชาวนาใน ประเทศอินเดียเกี่ยวข้องกับประเพณีวัฒนธรรมการ ทำนา และมีพิธีกรรมต่างๆ เพื่อบวงสรวง บูชา อ่อนนวยนเทพเจ้าเกี่ยวกับพืชพันธุ์ธัญญาหาร เทพเจ้าเกี่ยวกับดิน น้ำ ลม ไฟ ตลอดจนธรรมชาติ อื่นๆ อันเป็นหลักปฏิบัติที่เชื่อว่าจะก่อให้เกิดอาหาร สมบูรณ์ เกิดสวัสดิมงคล และความปลอดภัย มั่นคง แก่ชีวิต ทรัพย์สิน และสิ่งที่เกี่ยวข้อง เช่น พิธีบูชา เทพธิดา พิธีสู่ขวัญแม่โพสพ เป็นต้น ซึ่งในภาษา บาลีเรียกพิธีเกี่ยวกับการปลูกข้าวว่า “พระราชาพิธี วัปปมงคล” (ส.ส. (ไทย) 15/196/279) (แปลว่า งานแรกนาขวัญ)

แรกนาขวัญ เป็นพิธีทางศาสนาพราหมณ์ ที่มีมาแต่โบราณ เป็นพิธีเริ่มต้นการไถนาเพื่อหว่าน เมล็ดข้าว มีจุดมุ่งหมายที่จะให้เป็นอาณัติสัญญาณ ว่า บัดนี้ฤดูกาลแห่งการทำนาและเพาะปลูกได้เริ่ม ขึ้นแล้ว เป็นพิธีกรรมที่พบเห็นได้หลายประเทศทาง แถบเอเชีย จัดขึ้นเพื่อเริ่มต้นฤดูกาลปลูกข้าวแบบ ดั้งเดิม ประเทศอินเดียถือเป็นประเทศหนึ่งที่มีการ จัดให้มีพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญที่ทุ่ง นานอกเมืองกบิลพัสดุ์ตามพระราชประเพณีในครั้ง พุทธกาล ซึ่งพระเจ้าสุทโธทนะซึ่งเป็นพระราชบิดา ของเจ้าชายสิทธัตถะ ได้เสด็จแรกนาด้วยพระองค์ เอง หรือจะเรียกว่าทรงเป็นพระยาแรกนาเสียเอง

ซึ่งอาชีพทำนาได้มีปรากฏในกสิการทวาช วิถีชีวิต การเลี้ยงชีพของกสิการทวาชพราหมณ์ มีลักษณะ และองค์ประกอบ ได้แก่ เมล็ดพันธุ์ข้าว ฝนและน้ำ แอกลอง ไถ เชือก ฆาต ปลูก การตายหญ้า ความ ประณีตเรียบร้อย (ส.ส. (ไทย) 15/196/283)

กสิการทวาชพราหมณ์ทูลกับพระพุทธเจ้า ว่า พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์แล ย่อมไถและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้วย่อมบริโภคน้ำ แม้พระองค์ก็จง ไถและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้วจงบริโภคน้ำเถิด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรพราหมณ์ แม้เราก็ไถ และหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้วย่อมบริโภคน้ำ

พระผู้มีพระภาค ก็ข้าพระองค์ย่อมไม่เห็น แอกลอง ฆาต ปลูก หรือโค ของท่านพระโคตมเลย ก็แลเมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านพระโคตมตรัสตอบว่า ดูกรพราหมณ์ แม้เราก็ไถและหว่าน ครั้นไถและ หว่านแล้วย่อมบริโภคน้ำ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

“ศรัทธาของเราเป็นพืช ความเพียรของเรา เป็นฝน ปัญญาของเราเป็นแอกลองและไถ หิริของเรา เป็นงอนไถ ใจของเราเป็นเชือก สติของเราเป็นฆาต และปลูก เราคุ้มครองกาย คุ้มครองวาจา สำรวมใน อาหารในท้อง ย่อมกระทำการถอนหญ้า คือ การ กล่าวให้พาลด้วยสัจจะ ความสงบเสงี่ยมของเรา เป็นเครื่องปลดเปลื้องกิเลส ความเพียรของเรานำ ธุระไปเพื่อธุระนำไปถึงแดนเกษมจากโยคะ ไม่หวน กลับมา ย่อมถึงสถานที่ๆ บุคคลไปแล้วไม่เศร้าโศก การไถนานั้น เราไถแล้วอย่างนี้ การไถนานั้น ย่อม มีผลเป็นอมตะ บุคคลไถนานั้นแล้ว ย่อมพ้นจาก ทุกข์ทั้งปวง ฯ” (ส.ส. (ไทย) 15/197/283)

จึงเห็นได้ว่า ในสมัยก่อนพุทธกาลสังคม เกษตรของอารยันมีบทบาทสำคัญในราบลุ่มแม่น้ำ

สินธุ์ การทำเกษตรกรรมมีความเสี่ยงจากภัยพิบัติต่างๆ เช่น ภัยแล้ง น้ำท่วม เพี้ยลง ที่ส่งผลกระทบต่อผลผลิตทางเกษตร ซึ่งเกษตรกรไม่ทราบสาเหตุของภัยพิบัติ เชื่อว่ามีผู้หรือสิ่งที่อยู่เบื้องหลังของภัยพิบัติต่างๆ เหล่านั้น จึงมีพิธีการบนบานเกี่ยวกับสิ่งที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์เหล่านั้นก่อนลงมือทำเกษตรกรรมทุกครั้ง จึงเห็นได้ว่าพิธีแรกนาขวัญมีมาก่อนพุทธกาลด้วยซ้ำไป และเป็นพิธีที่มีความสำคัญแก่ชีวิตความเป็นอยู่ของการทำเกษตรกรรมมาแต่ปัจจุบันนี้

2. พิธีแรกนาขวัญที่ปรากฏในกสิกรรมชาด

สมัยก่อนพุทธกาล ชาวอารยันมีบทบาทสำคัญโดยมีอำนาจเหนือดินแดนอินเดียที่อุดมสมบูรณ์ด้วยการขับไล่ชนเผ่าดั้งเดิมที่อยู่บริเวณแม่น้ำสินธุซึ่งไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือ ดรวิเดียนถอยร่นไปทางตะวันออกของแม่น้ำคงคา บางพวกที่เหลือปะปนสายเลือดกับพวกอารยัน เรียกว่าพวกฮินดู อาชีพเดิมอารยันมีอาชีพเลี้ยงสัตว์กึ่งเร่ร่อน เริ่มลงหลักปักฐานโดยทำการเพาะปลูก และเลี้ยงสัตว์มีพิธีกรรมต่างๆ เพื่อบวงสรวง บูชา อ้อนวอนเทพเจ้าเกี่ยวกับพืชพันธุ์ธัญญาหาร เทพเจ้าเกี่ยวกับดิน น้ำ ลม ไฟ ตลอดจนธรรมชาติอื่นๆ (สุนันท์ อยู่คงดี, 2559, หน้า 1-6)

สมัยพุทธกาล วิถีชีวิตของชาวนาเกี่ยวข้องกับประเพณีวัฒนธรรมการทำนา และมีพิธีกรรมต่างๆ เพื่อบวงสรวง บูชา อ้อนวอนเทพเจ้าเกี่ยวกับพืชพันธุ์ธัญญาหาร เทพเจ้าเกี่ยวกับดิน น้ำ ลม ไฟ ตลอดจนธรรมชาติอื่นๆ อันเป็นหลักปฏิบัติที่เชื่อว่า

จะก่อให้เกิดอาหารสมบูรณ์ เกิดสวัสดิมงคล และความปลอดภัย มั่นคงแก่ชีวิต ทรัพย์สินและสิ่งที่เกี่ยวข้อง เช่น พิธีบูชา เทพธิดา พิธีสู่ขวัญแม่โพสพ เป็นต้น ซึ่งในภาษาบาลีเรียกพิธีเกี่ยวกับการปลูกข้าวว่า “พระราชพิธีวปมงคล” (แปลว่า งานแรกนาขวัญ) พระเจ้าสุทโธทนะ กษัตริย์กรุงกบิลพัสดุ์เสด็จไปทรงแรกนาขวัญเพื่อเป็นกำลังใจในการเพาะปลูกแก่เกษตรกรที่เป็นชาวนาเป็นประจำทุกปี ทรงประดับประดาแล้วมีหมู่อำมาตย์แวดล้อมเสด็จไปสู่ที่ไถนา และชาวนาทั้งหลายไถนาที่เหลือข้าวนั้นถือว่าเป็นอาหารหลักของประชาชนชาวชมพูทวีป และพืชที่เป็นอาหารอื่นๆ นำเข้าพิธีพืชมงคลนั้นเป็นข้าวเปลือก มีทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียว นอกจากนั้น มีเมล็ดพืชต่างๆ รวม 40 อย่าง แต่ละอย่างบรรจุถุงผ้าขาว กับเปลือกมันต่างๆ พันธุ์พืชเหล่านี้เป็นของปลูกงอกได้ทั้งสิ้น (สุนันท์ อยู่คงดี, 2559, หน้า 1-6)

สมัยหลังพุทธกาล พระราชพิธีพืชมงคลเป็นพิธีทำขวัญพืชพันธุ์ธัญญาหารที่พระมหากษัตริย์ทรงอธิษฐานเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร ข้าวนั้นถือว่าเป็นอาหารหลักของประชาชนในภาษาบาลีเรียกว่า บุพพณณะ หรือ บุพพณณะ หรือ บุพพณณาติ ส่วนพืชอื่นๆ ที่เป็นอาหารเรียกว่า อปรณณ หรือ อปรณชาติ หมายถึง พืชจำพวกถั่ว งา เป็นต้น ถ้าเรียกควบทั้งสองอย่างเรียกว่า บุพพณณปรณณาติ หมายถึง พืชที่เป็นอาหารทุกชนิด บุพพณณปรณณาติที่นำเข้าพระราชพิธีพืชมงคลนั้น เป็นข้าวเปลือก มีทั้งข้าวเจ้า และข้าวเหนียว นอกจากนั้นมีเมล็ดพืชต่างๆ รวม 40 อย่าง แต่ละอย่างบรรจุถุงผ้าขาวกับเปลือก

มันต่างๆ พันธุ์พืชเหล่านี้เป็นของปลูกงอกได้ทั้งสิ้น และยังสอดคล้องและมีพื้นฐานมาจากองค์ธรรมในพระพุทธศาสนาเกือบทุกประการ เช่น หลักในเรื่องของความสันโดษ ความพอเพียง ความสมถะ ความไม่โลภ ไม่เบียดเบียนกัน ความมีเมตตา เกื้อกูลที่ชีวิตพึ่งมีต่อชีวิต ต่อชุมชน ต่อธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการมีสัมมาอาชีวะ เป็นต้น (มนูญ มุกข์ประดิษฐ์, 2548, หน้า 21-30)

โครงสร้างของกสิการทวาชสูตรสามารถจำแนกได้ 5 ส่วน ได้แก่ 1) ส่วนบุคคล ประกอบด้วยพระพุทธเจ้า กสิการทวาชพราหมณ์ และพราหมณ์ 500 2) ส่วนสถานที่ ประกอบด้วย หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อว่า เอกนาพา และทักษิณาคีรีชนบท แคว้นมคธ 3) ส่วนหลักธรรม ประกอบด้วย ศรัทธา, ตบะ, ปัญญา, หิริ, โจ, สติ, การสำรวม, สัจจะ, โสรัจจะ (ความสงบเสงี่ยม) และวิริยะ (ความเพียร) 4) ส่วนเกษตรกรรม ประกอบด้วย พืช, ฝน, แอกลไก, งอนไถ, เชือก, ฆาตและปลูก, การถอนหญ้า, เคียวเกี่ยวพืชผล, การปลดแอกลไก และโค และ 5) ส่วนพิธีกรรม ประกอบด้วย พิธีแรกนาขวัญ, เครื่องอุปกรณ์ และผู้เข้าร่วมพิธี (ส.ส. (ไทย) 15/33/41)

สาระัตถะเนื้อหาของกสิการทวาชสูตรประกอบด้วย 1) หลักธรรม ได้แก่ ศรัทธา, ตบะ, ปัญญา, หิริ, โจ, สติ, การสำรวม, สัจจะ, โสรัจจะ (ความสงบเสงี่ยม) และวิริยะ (ความเพียร) 2) พิธีกรรม ประกอบด้วย พิธีแรกนาขวัญ เครื่องอุปกรณ์ และผู้เข้าร่วมพิธีแรกนาขวัญ ได้แก่ (1) โค 3,000 ตัว โคทั้งหมดต้องสวมเขาทำด้วยทอง คล้องอกทำด้วยเงิน โคทั้งหมดประดับด้วยดอกไม้ขาว เติมของหอมด้วยน้ำทั้ง 5 มีอวัยวะครบบริบูรณ์

สมบูรณ์ด้วยลักษณะดีทุกอย่าง บางพวกดำ มีสีคล้ายดอกอัญชันบางพวกขาว มีสีคล้ายเมฆ บางพวกแดง มีสีคล้ายแก้วประพาฬ บางพวกด่างมีสีคล้ายแก้วลาย (2) คนไถ 500 คน ทุกคนประดับด้วยผ้าไหมสีขาวและดอกไม้ติดเทริดดอกไม้ที่บ่าขาว มีร่างกายรุ่งเรืองด้วยลายเขียนด้วยหรรดาลและมโนศิลาเป็นต้น แบ่งเป็นพวกๆ พวกหนึ่งมีไถ 10 คัน งอนไถ แอกลไก และปลูกประดับทอง ไถคันแรกเทียมโคงาน 8 ตัว ไถคันที่เหลือเทียมคันละ 4 ตัวไถนอกนั้นนำมาสำหรับผลัดเปลี่ยนคนที่เหนื่อยพวกหนึ่งๆ มีเกวียนบรรทุกเมล็ดพืชเล่มหนึ่ง คนไถคนหนึ่ง คนหว่านคนหนึ่ง (3) พราหมณ์ ขึ้นแรกทีเดียวให้แต่งหนวด อาบน้ำ ไล่ทำด้วยของหอมนุ่งผ้าราคา 500 ห่มผ้าเอวียงปาราคา 1,000 สวมแหวนนิ้วละ 2 วง รวมเป็นแหวน 20 วง ประดับตุ้มหูปราชสีห์ที่หูทั้งสอง สวมผ้าโพกอย่างประเสริฐบนศีรษะ คล้องมัลลียทองที่คอ แวดล้อมไปด้วยหมู่พราหมณ์ (4) นางพราหมณ์ของเขาให้หุงข้าวปายาสใส่ภาชนะหลายร้อยใบ บรรทุกเกวียนใหญ่หลายเล่ม แล้วอาบน้ำหอม ประดับด้วยเครื่องประดับทั้งปวง แวดล้อมไปด้วยหมู่พราหมณ์ (5) เรือนของพราหมณ์นั้นก็หาของเขียว ไปรยข้าวตอกเกลือกกลาด ประดับด้วยหม้อเติมน้ำ ตันกล้วยงาชัย และธูปธูปภาฏา กระทำพิธีกรรมอย่างดี ด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น (6) ที่นาก็ได้ยกถวายและธูปธูปภาฏาขึ้นในที่นั้นๆ และ (7) บุรุษเข้างานพร้อมกับบริชนและกรรมกรมี 2,500 คน ทั้งหมดนุ่งผ้าใหม่ และโภชนะแห่งข้าวปายาสก็เตรียมแล้วสำหรับคนงานทั้งหมดลำดับนั้น พราหมณ์สั่งให้ล้างถาดทองคำสำหรับใส่โภชนะที่ตนเองจะบริโภค

บรรจุกให้เต็มด้วยข้าวปายาส ประดับด้วยเนยใส น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น ให้กระทำนังคพลีกรรม หรือพิธีแรกนาขวัญ นางพราหมณ์ถือภาชนะที่สำเร็จด้วยทอง เงิน สำริด และทองแดง สำหรับคนไถนาจำนวน 500 นั่งถือทัพพีทอง ไปเลี้ยงดูด้วยข้าวปายาส ฝ่ายพราหมณ์ให้กระทำพลีกรรมเสร็จแล้ว คาคายด้วยผ้าแดง สวมรองเท้า ถือไม้เท้าทองแดงเที่ยวสั่งงานว่า จงให้ข้าวปายาสในที่นี้ จงให้เนยใสในที่นี้ จงให้น้ำตาลในที่นี้ (ส.ส. (ไทย) 15/197/362-380)

ส่วนเกษตรกรรมที่ปรากฏในกสิการทวาชสูตร ทำให้เห็นความสำคัญของชาวนาตั้งแต่ในสมัยพุทธกาล ที่ยึดเป็นอาชีพหนึ่งของศากยวงศ์ประเทศที่ยึดอาชีพทำนา ทำไร่ และทำสวนเป็นประเทศที่พระพุทธศาสนามีความเจริญแพร่หลายมาตั้งแต่ยุคพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน อาชีพหนึ่งของตระกูลของเจ้าชายสิทธัตถะ คือ การทำนา พระราชนิพนธ์ของเจ้าชายสิทธัตถะ ทรงพระนามว่าสุทโธทนะ (สุท+โอ ทน แปลว่า ข้าวอันบริสุทธิ์) ในพระราชวงศ์เดียวกัน มีพระนามเกี่ยวเนื่องด้วยข้าวเป็นจำนวนมาก เช่น 1) พระเจ้าสุทโธทนะ 2) พระเจ้าโททโธทนะ และ 3) พระเจ้าอมิตโตทนะ ถึงแม้ว่ากษัตริย์เป็นนักรบ เป็นผู้ปกครองประเทศ แต่ต้องทำอาชีพอื่นไปด้วย การให้ความสำคัญต่ออาชีพทำนาจึงมีความหมายต่อราชตระกูลของเจ้าชายสิทธัตถะไม่น้อย ความสำคัญของ อาชีพทำนาถึงขนาดว่า ราชวงศ์ฝ่ายบิดาและมารดาเตรียมยกพลเข้าทำสงครามแย่งน้ำกันทำนา ถ้าพระพุทธเจ้าไม่เสด็จไปขัดขวาง มหาสงครามครั้งนั้นคงทำให้เลือดนองแผ่นดิน แม่น้ำกลายเป็นสีเลือด แต่พระพุทธเจ้า

ก็เสด็จไปประทานพระโอวาท ห้ามปรามบรรดาพระญาติทั้งสองฝ่ายให้หันมาเห็นแก่ความสำคัญ ของชีวิต และยุติการแย่งชิงน้ำกันเพื่อทำนา เป็นต้น อาชีพเกษตรกรรมของกสิการทวาชพราหมณ์มีความเกี่ยวข้องกับพืชพันธุ์ข้าวที่ใช้ทำนาเพื่อให้เกิดผลผลิต มีความจำเป็นต้องอาศัยปัจจัยสำคัญคือ ฝน ที่จะช่วยชลอเพื่อให้พืชพันธุ์เกิดความชุ่มชื้น นอกจากนี้ แอกลอง โอนไถ เชือก ผาลและปฏึก และโค ถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญในการทำนาของกสิการทวาชพราหมณ์ ส่วนการถอนหญ้าจะช่วยทำให้พื้นที่นาปราศจากวัชพืชที่ไม่เกิดประโยชน์ต่อข้าวของชาวนา ในขณะเดียวกัน การเก็บเกี่ยวพันธุ์ข้าวของกสิการทวาชพราหมณ์ต้องใช้เครื่องมืออุปกรณ์สำคัญ คือ เคียว ที่มีไว้สำหรับการเก็บเกี่ยวพืชพันธุ์ข้าว พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็นว่าพระองค์ก็เป็นชาวนาโดยทรงอธิบายหลักการ และวิธีการทำนาในแบบของพระองค์ การปฏิบัติธรรมก็มีลักษณะเช่นเดียวกับการทำนา ซึ่งสิ่งสำคัญลำดับแรกของการทำนา คือ ข้าวกล้า ส่วนการทำนาของพระพุทธเจ้า คือ ศรัทธา ผลของการทำนา คือ ผลผลิต ส่วนผลของการทำนาพระพุทธเจ้า คือ ผลอันเป็นอมตะ คือ นิพพาน โดยความเชื่อมั่นและศรัทธาโดยเข้าถึงแก่นสารัตถะของหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่รู้แล้วยอมนำไปปฏิบัติให้ครอบคลุมทุกกิจกรรมในชีวิต (พระครูสุตถิพัฒน์นาร (ช่วง สุตโธโกณ), 2561, หน้า 15-30)

จึงเห็นได้ว่า กสิการทวาชสูตร ได้อธิบายถึงการทำนาเป็นอาชีพหนึ่งของศากยวงศ์ในสมัยพุทธกาล มีพระนามเกี่ยวเนื่องด้วยข้าวเป็นจำนวนมาก เช่น 1) พระเจ้าสุทโธทนะ 2) พระเจ้าโททโธทนะ

และ 3) พระเจ้าอมิตโตทนะ โดยมีโครงสร้างของ
กสิการทวาชสูตรสามารถจำแนกได้ 5 ส่วน ได้แก่
1) ส่วนบุคคล ประกอบด้วย พระพุทธเจ้า กสิการ
ทวาชพราหมณ์ และพราหมณ์ 500 2) ส่วนสถานที่
ที่ ประกอบด้วย หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อว่า เอกนาพา
และทักษิณาศิริชนบท แคว้นมคธ 3) ส่วนหลักธรรม
ประกอบด้วย ศรัทธา, ตบะ, ปัญญา, ทิริ, ใจ, สติ,
การสำรวม, สัจจะ, โสรัจจะ และวิริยะ 4) ส่วน
เกษตรกรรม ประกอบด้วย พืช, ฝน, แอกลี,
งอนไล, เชือก, ฝาดและปลัก, การถอนหญ้า, เคียว
เกี่ยวพืชผล, การปลดแอกลี และ โค 5) ส่วน
พิธีกรรม ประกอบด้วย พิธีแรกนาขวัญ, เครื่อง
อุปกรณ์ และผู้เข้าร่วมพิธี นอกจากนี้ กสิการทว
าชสูตรยังได้อธิบายความสำคัญของหลายเหตุปัจจัย
ที่มีความสัมพันธ์กันที่ทำให้พืชพันธุ์ธัญญาหารเกิด
ผลผลิตต่อชาวนาและมีการเปรียบเทียบหลักการ
และวิธีการทำนาของกสิการทวาชพราหมณ์กับการ
ทำนาของพระพุทธเจ้าในพระพุทธศาสนาให้เห็น
ภาพชัดเจนที่ต้องอาศัยศรัทธาเป็นข้าวกกล้าเบื้องต้น
และนำไปสู่ผลผลิต คือ นิพพาน นั่นเอง

3. พิธีแรกนาขวัญที่มีอิทธิพลต่อประเทศ ไทย

พิธีแรกนาขวัญยังมีอิทธิพลต่อประเทศ
ไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยปัจจุบันนี้ หรือ
เรียกสั้นๆ ว่า พิธีแรกนา เป็นพระราชพิธีที่มีมาแต่
โบราณตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ซึ่งในสมัย
กรุงสุโขทัยนั้น พระมหากษัตริย์ไม่ได้ลงมือไถเอง
เป็นแต่เพียงเสด็จไปเป็นองค์ประธานในพระราชพิธี
เท่านั้น ครั้นถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา พระมหากษัตริย์

ไม่ได้เสด็จไปเป็นองค์ประธานเหมือนกับสมัยกรุง
สุโขทัย แต่จะมอบอาญาสิทธิ์ให้โดยทรงทำเหมือน
อย่างออกอำนาจจากกษัตริย์ และจะทรงจำศีลเฝ้า
3 วัน ซึ่งวิธีนี้ได้ใช้ตลอดมาถึงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีการประกอบพระราชพิธี
นี้มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แต่ผู้ทำการแรกนา
เปลี่ยนเป็นเจ้าพระยาพหลพลพยุหส์กับการยืน
ชิงช้า แต่พอถึงรัชกาลที่ 3 ให้ถือว่าผู้ไถยืนชิงช้า
ผู้นั้นเป็นผู้แรกนาด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ทรง
โปรดเกล้าฯ ให้จัดมีพิธีสงฆ์เพิ่มขึ้นในพระราชพิธี
ต่างๆ ทุกพิธี ดังนั้น พระราชพิธีพืชมงคลจึงได้เริ่ม
มีขึ้นแต่บัดนั้นมา โดยได้จัดรวมกับพระราชพิธีจรด
พระนังคัลแรกนาขวัญ และมีชื่อเรียกรวมกันว่า
พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ
ซึ่งพิธีแรกนาขวัญนี้เป็นพระราชพิธี 2 พิธีรวมกัน
คือ พระราชพิธีพืชมงคลอันเป็นพิธีสงฆ์อย่างหนึ่ง
กับพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญอันเป็น
พิธีพราหมณ์อย่างหนึ่ง

ความมุ่งหมายของพิธีแรกนาขวัญอยู่ที่จะ
ทำให้เป็นตัวอย่างแก่ราษฎรเพื่อชักนำให้มีความ
มั่นใจในการทำนา แม้จะเป็นความจำเป็นสำหรับ
บ้านเมืองในสมัยโบราณ อย่างไรถึงปัจจุบันนี้คงเป็น
อยู่อย่างนั้น เพราะการเกษตรซึ่งมีการทำนาเป็น
หลักนั้น เป็นสิ่งสำคัญแก่ชีวิตความเป็นอยู่และการ
เศรษฐกิจของประเทศทุกสมัย ส่วนพิธีกรรมนอก
เหนือจากการทำให้เป็นตัวอย่างตามที่ทรงจำแนก
ไว้ 3 อย่าง โดย 2 อย่างแรกที่ว่า “อาศัยคำอธิษฐาน
เอาความสัตย์เป็นที่ตั้งบ้าง ทำการซึ่งไม่มีโทษนับว่า
เป็นการสวัสดิมงคล ซึ่งมาในพระพุทธศาสนาบ้าง”
นั้น ทรงหมายถึง พิธีพืชมงคลอันเป็นพิธีสงฆ์ที่

กระทำ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ส่วนอีกอย่างหนึ่งที่ว่า “บูชาเช่นสรวงตามที่มาทางไสยศาสตร์บ้าง” นั้น ทรงหมายถึง พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ อันเป็นพิธีพราหมณ์

พระราชพิธีพืชมงคลเป็นพิธีทำขวัญพืชพันธุ์ธัญญาหารและเป็นวันสำคัญของการเกษตรที่ก่อให้เกิดประโยชน์แก่เศรษฐกิจของประเทศชาติมาโดยตลอด ซึ่งมีความสำคัญและขั้นตอนพิธีกรรมดังนี้

1. ความสำคัญ: พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญนั้น เป็นพระราชพิธีเก่าแก่ที่แสดงถึงการเริ่มต้นฤดูทำนา ซึ่งจะเป็นแบบอย่างและเสริมสร้างให้เกิดขวัญกำลังใจ รวมทั้งเสริมงคลแก่เกษตรกรไทย ดังที่มีพิธีกรรมสืบทอดกันมาในเดือนหกของทุกปี

2. ขั้นตอนพิธีกรรม: พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญนั้น เป็นพิธีโบราณในส่วนหนึ่งของขั้นตอนพิธีการนั้นประกอบด้วย 2 พิธีรวมกัน ดังนี้ 1) พระราชพิธีพืชมงคล พิธีสงฆ์ (ศาสนาพุทธ) พระราชพิธีทางสงฆ์ที่ประกอบพิธีกรรมพระราชพิธีพืชมงคลนั้น กระทำกันในวันแรก ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีขั้นตอนพิธีที่สำคัญดังต่อไปนี้ (1) เจ้าหน้าที่สำนักพระราชวังอัญเชิญพระพุทธรูปประจำรัชกาลต่างๆ รวมทั้งรัชกาลปัจจุบัน และเทวรูปองค์สำคัญมาตั้งบนผ้าห่มในธรรมาสน์ศิลา หน้าฐานชุกชีพุทธบัลลังก์ บุชบกพระพุทธรูปมหามณีรัตนปฏิมากรใต้ธรรมาสน์ศิลาเป็นกระบุงเงิน กระบุงทองอย่างละคู่ ซึ่งบรรจุข้าวเปลือกพันธุ์ดี และถั่วบรรจุเมล็ดพันธุ์พืชชนิดต่างๆ เช่น ผักกาด ข้าวโพด แตงกวา

ถั่ว ฯลฯ (2) ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งพระยาแรกนา แต่งกายเครื่องแบบครึ่งยศ ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเทพีทั้ง 4 แต่งกายชุดไทย ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ จดรูปเทียนบูชาพระพุทธรูปมหามณีรัตนปฏิมากรแล้วไปนั่งที่เก้าอี้ผ้า (3) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระอุโบสถ ทรงจุดเทียนบูชาพระพุทธรูปมหามณีรัตนปฏิมากรและพระพุทธรูปสำคัญ พระราชาคณะถวายศีลจบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงพระสุหร่ายถวายดอกไม้บูชาแก่พระพุทธรูปธรรมาจารย์ ทรงอธิษฐานเพื่อความสมบูรณ์แห่งพืชผลของราชอาณาจักรไทย (4) หัวหน้าพราหมณ์อ่านประกาศพระราชพิธีพืชมงคล พระสงฆ์เจริญพุทธมนต์ (5) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงหลั่งน้ำสังข์ พระราชทานใบมะตูม ทรงเจิม พระราชทานจันทน์กับพระแสงปฏิมาแก่พระยาแรกนา ส่วนเทพีทั้ง 4 ทรงหลั่งน้ำสังข์ พระราชทานใบมะตูม ทรงเจิม พนักงานประโคมฆ้องชัย (6) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก 2) พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พิธีพราหมณ์ (ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู) กระทำกันในตอนเช้าของวันรุ่งขึ้น ณ มณฑลท้องสนามหลวง ซึ่งจัดตั้งโรงพิธีประดิษฐานเทวรูปสำคัญ เช่น พระอิศวร พระพรหม พระนารายณ์ ฯลฯ มีขั้นตอนพิธีสำคัญตามลำดับดังนี้ (1) พระยาแรกนาพร้อมด้วยเทพีทั้งแต่งกายตามแบบประเพณีโบราณ เดินทางออกจากวัดพระศรีรัตนศาสดารามไปยังมณฑลพิธีสนามหลวง (2) พระยาแรกนาเข้าสู่โรงพิธี จดรูปเทียนบูชา

เทวรูปสำคัญ หัวหน้าพราหมณ์ หลังน้ำสังข์ที่มีอยู่ และให้ใบมะตูมแก่พระยาแรกนาและเทพีทั้ง 4 (3) พระยาแรกนาตั้งสัตยาธิษฐาน หยิบผ้านุ่งแต่งกาย หรือเสี่ยงทายผ้านุ่ง โดยการสอดมือหยิบผ้านุ่งที่วางเรียงรายอยู่ใต้ผ้าคลุม ซึ่งมีผ้านุ่งรวม 3 ผืน คือ ขนาดกว้าง 4 คืบ, 5 คืบ และ 6 คืบ เมื่อพระยาแรกนาหยิบได้ผ้านุ่งผืนใด จะสวมผ้าผืนนั้นทับลงบนผ้านุ่งเดิม คำพยากรณ์ของผ้านุ่งเสี่ยงทายมีดังนี้

ผ้า 4 คืบ พยากรณ์ว่า น้ำจะมาก นาที่ดอนสมบูรณ์ นาที่ลุ่มเสียหายบ้าง, ผ้า 5 คืบ พยากรณ์ว่า น้ำมีปริมาณพอดี นาที่ดอนเสียหายบ้าง น้ำที่ลุ่มสมบูรณ์ และผ้า 6 คืบ พยากรณ์ว่า น้ำน้อย นาที่ดอนเสียหายบ้าง นาที่ลุ่มสมบูรณ์ (4) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จพระราชดำเนินเป็นประธานในพระราชพิธีพระยาแรกนาเข้ากราบถวายบังคม 3 ครั้ง และเดินเข้าสู่ลานแรกนาเพื่อเจิมคันไถ เจิมพระโค (5) ถึงเวลามงคลอุดมฤกษ์ ไห้หลวงลั่นฆ้องชัย พราหมณ์เชิญเทวรูปเดินนำหน้าพระโค ตามด้วยพระยาแรกนา เดินไถตะไคยรี 3 รอบ โดยขวาง 3 รอบ พร้อมทั้งหว่านธัญญาพืชจากกระบุง เงิน กระบุงทองของเทพีทั้ง 4 ลงบนดิน จากนั้นไถกลบอีก 3 รอบ (6) พระยาแรกนาและเทพีทั้ง 4 เดินกลับไปโรงพิธีพราหมณ์ เจ้าพนักงานปลดพระโคออกจากแอก พราหมณ์จัดวางอาหารเสี่ยงทาย 7 สิ่ง คือ ข้าวเปลือก ข้าวโพด ถั่ว งา เหล้า น้ำ และหญ้า เมื่อพระโคกินสิ่งใด ไห้หลวงจะถวายคำพยากรณ์ (7) เจ้าหน้าที่ย่านรายชื่อเกษตรกรผู้ชนะเลิศการประกวดข้าว เพื่อเบิกตัวเข้ารับ พระราชทานโล่เกียรติคุณ และ (8) พระยาแรกนาและเทพีทั้ง 4 ขึ้นรถยนต์หลวง

จากมณฑลพิธีสนามหลวง ไปยังแปลงนาทดลองในพระราชฐานสวนจิตรลดา หว่านพืชพันธุ์ธัญญาหารที่ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ลงในแปลงนาทดลอง สำหรับนำไปใช้ในงานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญของปีต่อไป (กรมวิชาการเกษตร, กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2536, หน้า 3-7)

4. สรุป

พิธีแรกนาขวัญในประเทศอินเดียสมัยก่อนพุทธกาล มีชาวอารยันเดิมที่มีอาชีพเลี้ยงสัตว์ก็เริ่มลงหลักปักฐานโดยทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ มีพิธีกรรมต่างๆ เพื่อบวงสรวง บูชา อ่อนวอนเทพเจ้าเกี่ยวกับพืชพันธุ์ธัญญาหาร ดิน น้ำ ลม ไฟ ตลอดจนธรรมชาติอื่นๆ ในสมัยพุทธกาลวิถีชีวิตของชาวนาเกี่ยวข้องกับประเพณีวัฒนธรรมการทำงาน อันเป็นหลักปฏิบัติที่เชื่อว่าจะก่อให้เกิดอาหารสมบูรณ์ เกิดสวัสดิมงคลและความปลอดภัยมั่นคงแก่ชีวิต ทรัพย์สิน และสิ่งที่เกี่ยวข้อง เช่น พิธีบูชาเทพธิดา พิธีสู่ขวัญแม่โพสพ เป็นต้น ซึ่งพิธีแรกนาขวัญในกสิการทวาชสูตร ได้ให้ความสำคัญกับชาวนามาตั้งแต่ในสมัยพุทธกาล การทำนาถือเป็นอาชีพหนึ่งของศากยวงศ์ในสมัยพุทธกาล โดยมีโครงสร้างของกสิการทวาชสูตรสามารถจำแนกได้ 5 ส่วน ได้แก่ 1) ส่วนบุคคล ประกอบด้วย พระพุทธเจ้า กสิการทวาชพราหมณ์ และพราหมณ์ 5002) ส่วนสถานที่ ประกอบด้วย หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อว่า เอกนาพา และทักษิณาคีรีชนบท แคว้นมคธ 3) ส่วนหลักกรรม ประกอบด้วย ศรัทธา, ตบะ, ปัญญา, หิริ, ใจ, สติ, การสำรวม,

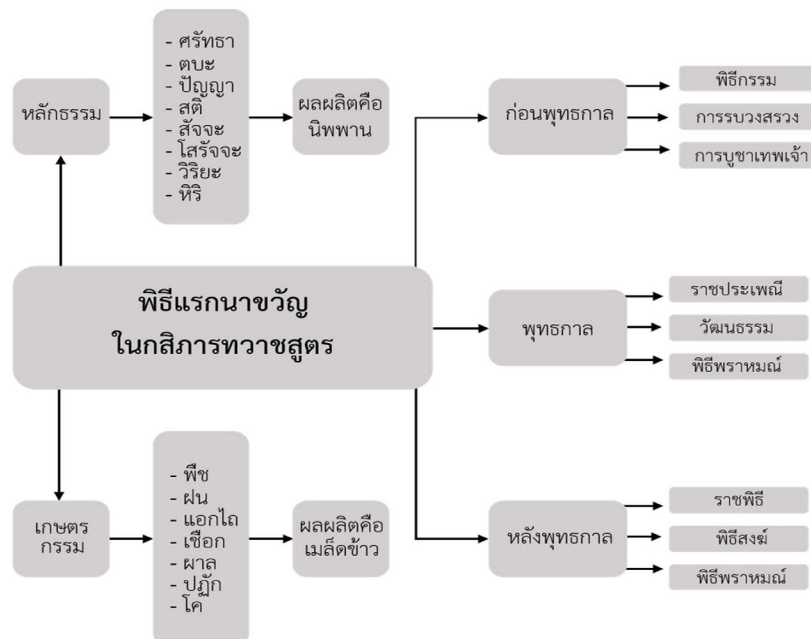
สัจจะ, โสรัจจะ และวิริยะ 4) ส่วนเกษตรกรรม ประกอบด้วย พืช, ฝน, แอกลไ, งอนไ, เชือก, ผาล และปลูก, การถอนหญ้า, เคียวเกี่ยวพืชผล, การปลดแอกลไ และโค และ 5) ส่วนพิธีกรรม ประกอบด้วย พิธีแรกนาขวัญ, เครื่องอุปกรณ์ และ ผู้เข้าร่วมพิธี

5. องค์ความรู้ที่ได้รับ

พิธีแรกนาขวัญในกสิกรรมทวาศูตรเป็น พิธีโบราณมีมาก่อนพุทธกาล ซึ่งสังคมเกษตร ของอารยณัมีบทบาทสำคัญในราบลุ่มแม่น้ำสินธุ การทำเกษตรกรรมมีความเสี่ยงจากภัยพิบัติ ต่างๆ เช่น ภัยแล้ง น้ำท่วม พืชผล ที่ส่งผลต่อ ผลผลิตทางเกษตร ซึ่งเกษตรกรไม่ทราบสาเหตุ ของภัยพิบัติ เชื่อว่ามีผู้หรือสิ่งที่อยู่เบื้องหลัง ของภัยพิบัติต่างๆ เหล่านั้น จึงมีพิธีการบนบาน เกี่ยวกับสิ่งที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์เหล่านั้น

ก่อนลงมือทำเกษตรกรรมทุกครั้ง

พิธีแรกนาขวัญยังมีอิทธิพลต่อประเทศ ไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยปัจจุบันนี้ หรือเรียกสั้นๆ ว่า พิธีแรกนา เป็นพระราชพิธีที่มีมาแต่โบราณ จัดให้มีพิธีสงฆ์เพิ่มขึ้นในพระ ราชพิธีต่างๆ ทุกพิธี ดังนั้น พระราชพิธีพืชมงคล จึงได้เริ่มมีขึ้นแต่บัดนั้นมา โดยได้จัดรวมกับพระ ราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และมีชื่อ เรียกรวมกันว่า พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระ นังคัลแรกนาขวัญ ซึ่งพิธีแรกนาขวัญนี้เป็นพระ ราชพิธี 2 พิธีรวมกัน คือ พระราชพิธีพืชมงคล อันเป็นพิธีสงฆ์อย่างหนึ่ง กับพระราชพิธีจรด พระนังคัลแรกนาขวัญอันเป็นพิธีพราหมณ์อย่าง หนึ่ง จึงเห็นได้ว่าพิธีแรกนาขวัญมีมาก่อน พุทธกาลด้วยซ้ำไป และเป็นพิธีที่มีความสำคัญ แก่ชีวิตความเป็นอยู่ของการทำเกษตรกรรมมา เเท่าปัจจุบันนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้รับ

เอกสารอ้างอิง

- กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2536). *เกษตรยั่งยืน อนาคตการเกษตรไทย*. กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร.
- กัณฐา วิญญูวิริยวงศ์. (2559). พระพุทธศาสนาเพื่อสังคมแนวเกษตรกรรม. *วารสารพุทธจิตวิทยา*, 1(1), 79-94.
- พระครูสถิตพัฒน์นทร (ช่วง ฐิตโสภโณ). (2561). กสิกรรมทวาทศสูตร: พุทธวิธีการสอนที่แบบคาย. *วารสารบัณฑิตสาเกตปริทรรศน์*, 3(2), 15-30.
- มนูญ มุกข์ประดิษฐ์. (2548). *การศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง อันเนื่องมาจากพระราชดำริ กับหลักธรรมในพระพุทธศาสนา*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุนันท์ อยู่คงดี. (2559). พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ. *วารสารวิชาการศรีปทุม ชลบุรี*, 1(13), 1-6.

